

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ  
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ВНУТРІШНІХ СПРАВ  
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

**Циклова комісія соціально-гуманітарних, філологічних дисциплін та  
фізичної підготовки**

**ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ**

навчальної дисципліни «Основи філософії, соціології та релігієзнавства»  
вибіркових компонент освітньо-професійної програми  
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти  
**173 Авіоніка**  
**За темою № 5 – Суспільство як система**

**Кременчук 2023**

**ЗАТВЕРДЖЕНО**

Науково-методичною радою  
Харківського національного  
університету внутрішніх справ  
Протокол від 22.02.2024 № 2

**СХВАЛЕНО**

Методичною радою  
Кременчуцького льотного  
коледжу Харківського  
національного  
університету внутрішніх справ  
Протокол від 17.01.2024 № 6

**ПОГОДЖЕНО**

Секцією науково-методичної ради  
ХНУВС з гуманітарних та соціально-  
економічних дисциплін  
Протокол від 22.02.2024 № 2

Розглянуто на засіданні циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, протокол від 05.01.2024 №14

**Розробник:** викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки, спеціаліст вищої категорії Хомяк О.В.

**Рецензенти:**

1. Викладач Кременчуцького національного університету ім.М.Остроградського, к.пед.наук, доц., доцент кафедри психології, педагогіки та філософії Сошенко С.М.
2. Викладач циклової комісії соціально-гуманітарних дисциплін та фізичної підготовки Кременчуцького льотного коледжу ХНУВС, к.пед.н, викладач вищої категорії Кірюхіна М.В.

### **План**

1. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку.
2. Соціальна система та соціальна структура суспільства.
3. Соціальні групи та соціальні інститути в системі суспільних відносин.
4. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.
5. Соціально-класові утворення та поляризація сучасного українського суспільства.

### **Рекомендована література:**

#### **Основна:**

1. Рущенко І. П. Загальна соціологія: Підручник. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
2. Давидов П. Г., Кальянов А. В., Кирилова О. М. та ін. Соціологія у схемах, таблицях та коментарях: навч. посіб. для студ. ВНЗ / МОН України. - 2 вид., перероб. і доп. - Донецьк : Норд-Прес, 2009. – 216 с.
3. Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб. – Вид. 2-ге. – К.: Атіка, 2007. – 480 с.
4. Соціологія: Навчальний посібник / В.І. Докаш, С.С. Яремчук, С.Ю. Ципко та ін. - Чернівецький національний університет: 2011. – 360 с.

#### **Допоміжна:**

1. Гіденс Е. Соціологія. Пер з англ. – К., 1999.
2. Дворецька Г.В. Соціологія : навч. посібник. – 2-е вид. перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.
3. Соціологічна теорія: традиції і сучасність: Курс лекцій / за ред.. А. Ручки. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2007. – 363 с.
4. Соціологія: навч. посібник. – 3-тє вид. / за ред. С. О. Макєєва. – К.: знання, КОО, 2005. – 455 с.

5. Соціологія: підручник. – 3-тє вид. / за ред. В.М. Пічі. – Львів: Новий світ-2000, 2007. – 280 с.

6. Соціологія: підручник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / за ред. В.Г. Городяненка. К.: Вид. центр «Академія», 2006. – 544 с.

7. Якуба Е.А. Соціологія: Навчальний посібник для студентів. – Харків: Константа, 1995. – 192 с.

### Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. Українські підручники онлайн: Соціологія [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://pidruchniki.ws/sotsiologiya/>

2. Черниш Наталія. Соціологія: курс лекцій [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: [http://www.sociology-lnu.org.ua/resursy.files/Chernysh\\_Soc\\_04.pdf](http://www.sociology-lnu.org.ua/resursy.files/Chernysh_Soc_04.pdf)

### 1. Суспільство: сутність, типи, тенденції розвитку.

В соціологічній науці термін «**суспільство**» розглядається в широкому і вузькому значеннях. **У широкому значенні** – це сукупність відносин зв'язків між людьми, що історично розвиваються і складаються в процесі їхньої спільної життєдіяльності. **У вузькому значенні** - це історичний конкретний тип (рід, вид, підвид) того чи іншого суспільства (наприклад, буржуазне суспільство), певні форми соціальних відносин і зв'язків, що відображають всебічну залежність індивідів одне від одного.

Осмилення й усвідомлення того, що людина живе в суспільстві, відбувалося в процесі тривалого розвитку соціально-філософської науки: в античні часи сфера людського буття ототожнювалася не з суспільством, а з державною; у філософії Нового часу уявлення про суспільство спочатку формуються переважно в рамках теорії суспільного договору, відповідно до якої перехід людини з природного в суспільний стан пов'язується з виникненням держави. Великий крок вперед у цьому напрямку був зроблений **Г. Гегелем**, який відокремив громадянське суспільство як сферу приватних (майнових та інших) інтересів людей від держави, що являє собою сукупність взаємозалежних установ і організацій, які здійснюють управління суспільством, використовуючи владні функції. В поясненні сутності і будови суспільства, як цілісної системи, механізмів його функціонування і розвитку особлива роль належить засновникам і видатним представникам соціологічної науки. Французький соціолог **О.Конт** вважав суспільство функціональною системою, структуру якої складають сім'я, класи і держава і яка базується на поділі праці і солідарності. **Є.Дюркгейм** розглядав суспільство, як

індивідуальну духовну реальність, засновану на системі колективних уявлень. Класик німецької соціології **М.Вебер** вважав, що суспільство - це взаємодія людей, яка є продуктом соціальної тобто орієнтованої на інших людей, дії. Американський соціолог **Т.Парсонс** визначав суспільство, як систему соціальних дій і відносин між людьми, початком яких є норми і цінності. **К.Маркс** вважав, що суспільство - це сукупність відносин між людьми, що історично розвиваються в процесі їхньої спільної діяльності.

Таким чином, поняття суспільство в своєму історичному розвитку мало велику кількість різних тлумачень залежно від історичного періоду, а також концепцій і шкіл, в межах яких воно формувалося.

Зазначимо, що варто розрізнити три дуже подібні поняття – «країна», «держава», «суспільство». **Країна** – це частина світу або території, що має визначені кордони і користується державним суверенітетом. **Держава** – це політична організація даної країни, що включає визначений тип режиму влади, органи і структури правління. **Суспільство** – це соціальна організація даної країни, основу якої складає соціальна структура. Отже, суспільство – це соціальна організація не тільки країни, але також нації, народності, племені.

#### **Ознаки суспільства:**

- До найхарактерніших сутнісних рис суспільства належить:
- спільність території проживання людей, що взаємодіють між собою;
- цілісність і сталість (єдине ціле);
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, покладених в основу соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Усе це дає змогу трактувати суспільство як соціальну систему.

#### **Типи суспільства:**

Історію людства можна класифікувати через обмежену кількість базових типів суспільства. **Типологізація суспільства** – це класифікація суспільства на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, які відрізняють одні суспільства від інших. Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наприклад, беручи за головну ознаку писемність, їх поділяли **на писемні та дописемні**. За критерієм чисельності рівнів управління та ступенів соціальної диференціації всі суспільства поділяють на **прості і складні**.

**Прості суспільства** – це ті, де немає керівників та підлеглих, багатих та бідних (первісні племена), **складні суспільства** – це суспільства, де є кілька рівнів управління, декілька соціальних верств населення, що розташовуються зверху вниз із зменшенням доходів. Характерним для соціології є розподіл суспільства на традиційне та індустріальні. В основі цієї типології лежить критерій способу здобуття засобів існування:

1. **Суспільство мисливців і збирачів.** Структура його надто проста, а соціальне життя організоване на основі родинних зв'язків, усім править вождь.

2. **Садівничі суспільства.** Воно теж ще не знає, що таке додатковий продукт, основою його соціальної структури є родині зв'язки. Але їх система помітно розвинутіша, складніша.

3. **Аграрні суспільства.** На цьому етапі вже з'являється додатковий продукт, розвиваються торгівля, ремесло, зароджується держава. Система родинних зв'язків перестає бути основою соціальної структури суспільства.

4. **Промислові суспільства.** Виникають наприкінці 18 століття, з появою промислового виробництва, використанням у виробничих цілях наукових знань, значним додатковим продуктом, розвитку системи держаного управління.

Застосування цього критерію іншими соціологами передбачає виділення індустріального та постіндустріального суспільства. У **постіндустріальному** суспільстві переважає не промисловість, а інформатика, інформаційно-комп'ютерні технології та сфера обслуговування. Безлюдні роботизовані заводські цехи, гігантські супермаркети, космічні станції – ознаки постіндустріального суспільства, яке ще часто називають інформаційним. Глобальні зміни відбуваються у всьому соціокультурному комплексі (Детальніше дивись у лекції 2, 4 питання).

Існують й інші підходи до типологізації суспільства. Зокрема в середині 19 століття К.Маркс запропонував власну типологію суспільства за **способом виробництва і формою власності** – первіснообщинна, рабовласницька, феодалська, капіталістична, комуністична суспільно-економічні формації. Німецький соціолог Фердинанд Тьонніс з огляду на наявність і стан промислового виробництва, класифікував їх на **традиційне** (допромислове) та **промислове**.

Сучасна соціологія використовує всі зазначені типології, поєднуючи їх у певну синтетичну модель. Її автором вважають американського соціолога Даніеля Белла, що розділяв всесвітню історію людства на три стадії: **доіндустріальну, індустріальну, постіндустріальну**.

Соціальний розвиток суспільства зв'язаний з такими соціальними змінами, коли одна стадія приходить на зміну іншій, змінюються технологія, спосіб виробництва, форма власності, соціальні інститути, політичний режим, культура, спосіб життя, чисельність населення, соціальна структура суспільства. Процес соціальних змін, що відбувається впродовж періоду переходу суспільства від доіндустріальної до індустріальної форми життя носить назву **модернізація**. Вона охоплює кардинальні зміни соціальних інститутів та способу життя людей.

**Модернізація** – це перехід від однієї якості суспільства до іншої, спроба кожного окремого суспільства пристосовуватися до сучасних вимог, відмова від старих форм життєдіяльності та пошук нових. За умов модернізації на перший план виходять технологічні і економічні тенденції в розвитку суспільства. Соціологи розрізняють два типи модернізації – органічну та неорганічну.

**Органічна модернізація** є моментом власного розвитку країни та підготовлена всім ходом попередньої її еволюції. Така модернізація починається з культури, зі змін у суспільній свідомості.

**Неорганічна модернізація** - це відповідь на зовнішній виклик зі сторони більш розвинутих країн, формою «наздоганяючого розвитку» з метою подолання історичної відсталості. Вона починається з економіки та політики, а не з культури. Саме такий вид модернізації властивий пострадянським країнам.

## **2. Соціальна система та соціальна структура суспільства.**

**Система** являє собою сукупність елементів, між якими існує взаємозв'язок і взаємодія і які в цій взаємодії утворюють єдине ціле.

Великою соціальною (соціетальною (термін запроваджений соціологом А.Келлером у 1913 році)) системою є суспільство. Воно складається із значної кількості індивідів, їх соціальних зв'язків, взаємодій і відносин. В результаті взаємодії всіх системоутворюючих елементів суспільство стає цілісною системою з новими якостями, яких немає в жодному з включених до неї елементів окремо.

Соціальна система суспільства, як предмет дослідження соціологічною наукою, є досить складним утворенням, функціонування якого забезпечує взаємодія наступних елементів:

1. Соціальних спільностей людей і їх соціальних відносин (що складає соціальну структуру суспільства);

2. Соціальної організації і управління (політична сфера суспільства);
3. Виробництва, обміну і розподілу матеріальних благ (економічна сфера суспільства);
4. Виробництва духовних благ (культурна сфера суспільства);
5. Соціалізації особистості (соціальна сфера суспільства - як кінцевий результат функціонування соціальної системи, її впливу на особистість, людство).

Будь яка соціальна система має певну структуру.

**Соціальна структура суспільства** - ієрархічно упорядкована сукупність індивідів, соціальних груп, спільнот, організацій, інститутів, об'єднаних стійкими зв'язками і відносинами.

Соціальна структура суспільства є частиною соціальної системи, об'єднує в собі два компонента – **соціальний склад**, тобто набір елементів даної структури, серед яких різноманітні за типом спільності та групи людей; **соціальні зв'язки**, тобто набір зв'язків цих елементів, що відрізняються як за поширенням їхньої дії, так і за значенням у характеристиці соціальної структури суспільства на певному етапі функціонування й розвитку.

Отже, соціальна структура суспільства це стійкий зв'язок елементів у соціальній системі, що означає об'єктивний розподіл суспільства на окремі спільності (групи, класи, прошарки) і в той самий час, вказує на різноманітне становище людей щодо один одного, виходячи з численних критеріїв. Кожен з елементів соціальної структури суспільства у свою чергу є складною соціальною системою зі своїми підсистемами і зв'язками. Основними елементами соціальної структури є індивіди, котрі займають окремі соціальні позиції (статуси) в суспільстві й виконують у ньому певні соціальні функції (ролі). На основі статусно-рольових ознак і відбувається об'єднання індивідів у групи та інші соціальні спільності. Тому соціальну структуру суспільства визначають ще і як сукупність статусів і ролей, які схожі на переплетення гілок, що складають крону дерева. У свою чергу статуси й ролі – це похідні суспільного поділу праці, які освоюють індивіди у процесі соціалізації.

Таким чином, соціальна структура – це анатомічний «кістяк» суспільства, де «плоттю», що оточує даний «кістяк» є культура, а початком є соціальний контроль, який включає різноманітні норми й санкції, прийняті в даному суспільстві. Крім того, варто підкреслити, що «будівельними цеглинами» соціальної структури суспільства є саме статуси й ролі, що пов'язуються між собою функціональними відносинами.



У соціології поняття «соціальна структура» вживається в широкому й вузькому значеннях. У **широкому значенні** соціальна структура – це побудова суспільства в цілому, система зв'язків між усіма основними елементами. У **вузькому значенні** термін «соціальна структура» визначають, як сукупність соціально-класових, соціально-демографічних, професійно-кваліфікаційних, територіальних, етнічних, конфесійних спільностей, пов'язаних відносно стійкими взаємовідносинами.

#### **Основні підструктури соціальної структури суспільства:**

- **Соціально-класова структура** суспільства – сукупність соціальних класів, певні зв'язки і відносини. Основу соціально-класової структури складають класи - великі соціальні спільності людей, що розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва. Англійський соціолог Чарльз Бут на основі поділу населення залежно від умов його існування (район проживання, прибуток, тип житла та інші) виділяв три суспільних класи: «вищий», «середній», і «нижчий». Таким розподілом користуються і сучасні соціологи;

- **Соціально-демографічна структура** включає спільності, які виділяються за віком, статтю. Ці групи утворюються на основі соціально-демографічних ознак (молодь, пенсіонери, жінки та ін.);

- **Професійно-кваліфікаційна структура** суспільства включає спільності, що утворюються на основі професійної діяльності в різних галузях народного господарства;

- **Соціально-територіальна структура.** Територіальні спільності розподіляються за місцем проживання (мешканці міста, села, регіонів).

- **Етнічні спільності** – це спільності людей, об'єднаних за етнічною ознакою (народ, нація).

- **Конфесійні спільності** – групи людей, що утворюються на основі віросповідання, на основі належності до певної віри (християнин, буддисти і інші).

Отже, суспільство є складноструктурованою та багатовимірною будовою. Кожна особистість від народження до кінця свого життя в ньому може бути охарактеризована через набір властивих їй статусів та відповідних їм соціальних ролей, також об'єктивно є членом одночасно багатьох соціальних груп та спільнот, які разом з соціальними інститутами та соціальними організаціями, системою соціальних відносин і складають соціальну структуру суспільства.

### 3. Соціальні спільноти та соціальні інститути в системі суспільних відносин.

Основними типами виділення й аналізу соціальних систем є соціальні спільноти, соціальні інститути, соціальні організації.

**Соціальна спільність** – це сукупність індивідів, яка реально існує, яку можна емпірично зафіксувати, що відрізняється відносною цілісністю та виступає самостійним суб'єктом соціальної дії (молодь, політична партія, сім'я тощо).

Соціальні спільноти відрізняються великим різноманіттям видів і форм. За **кількісним складом** вони змінюються від союзу двох людей (діади), до таких, які налічують десятки мільйонів; за **тривалістю існування** - від таких, що тривають недовго (концертна аудиторія), до таких, що існують протягом багатьох століть (етноси); за **щільністю зв'язків** між індивідами – від різного ступеня згуртованих колективів (протестантська секта) до вельми розпливчатих, аморфних організацій (клуб любителів певного стилю в музиці). Соціальні спільноти можуть виникати спонтанно (мимовільно), інституціоналізовано (організовано), бути формальними чи неформальними. За найдетальнішою сукупністю ознак можна виділити два широкі підкласи соціальних спільнот – масові й групові спільноти.

**Масова соціальна спільнота** – це сукупність індивідів, яких об'єднують спільні погляди, схильності, смаки тощо. Наприклад, широкі рухи за чистоту навколишнього середовища, члени любительських клубів, вболівальники спортивних команд. Масові соціальні спільноти мають в основному статистичний характер, значною мірою вони є неструктуризованими, аморфними утвореннями ситуативного походження. Функціонують на основі і в межах конкретної діяльності, неможливі поза нею.

**Групова соціальна спільнота** (соціальна група) – сукупність індивідів, пов'язаних між собою формою діяльності, спільністю інтересів, норм, цінностей. У суспільстві існує значна кількість типів, видів груп. Залежно від чисельності групи поділяються на:

**Великі** – включають значну кількість людей, які між собою не взаємодіють (колектив підприємства).

**Малі** – відносно невелика кількість людей, які безпосередньо пов'язані особистим контактом, об'єднані спільними інтересами, цілями (студентська група), як правило, в малій групі є лідер.

В залежності від способу утворення соціальної групи поділяються на: **формальні** – організовані для реалізації певної задачі, цілі чи на основі

спеціалізованої діяльності (студентська група); **неформальні** - добровільні об'єднання людей на основі інтересів, симпатій (компанія друзів).

В залежності від соціального статусу – **статусні** групи (викладачі, лікарі, адвокати тощо).

Від характеру зв'язків у середині групи, поділяються на первинні і вторинні.

**Первинна соціальна група** – це невелика група людей, між якими існують прямі контакти, що відображають різні аспекти їх особистостей. До первинних соціальних груп можна віднести сім'ю, групи друзів, невеликі виробничі колективи.

**Вторинна соціальна група**, між якими майже відсутні емоційні зв'язки і її взаємодія зумовлена прагненням досягнути певної мети.

Виділяють також такий вид груп, як **референтна група** – це соціальна група, що реферує цінності суспільства і за нормами якої живе і діє індивід, який входить до складу цієї групи.

Отже **соціальні групи** — це відносно сталі спільноти людей, що склалися історично, які різняться роллю і місцем у системі соціальних зв'язків історично визначеного суспільства. Слід відрізнити соціальні групи від випадкових, нестійких об'єднань людей, наприклад, пасажирів автобуса, груп за інтересами (філателісти, книголюби і т.д.). Соціальні групи виникають на ґрунті об'єктивних умов існування, певного рівня розвитку суспільства. Так, свого часу на певному етапі розвитку виникли рід і плем'я, з розподілом праці з'явилися професійні групи, з появою приватної власності — класи. У зв'язку з виникненням потреби в одержанні і передачі знань, формуванням певних рис особистості і розвитком інноваційного характеру діяльності складається соціальна група вчителів, учених і т. д.

Становлення соціальної групи — це тривалий і складний процес її соціального визрівання, пов'язаний з усвідомленням своєї стану, спільності інтересів, цінностей, формуванням групової свідомості і норм поведінки. Група стає соціально зрілою, коли вона усвідомлює свої інтереси, цінності, формулює норми, цілі і завдання діяльності. Саме усвідомлення інтересів перетворює групу людей у самостійний суб'єкт соціальної дії. Під час соціологічного виміру цього процесу важливою ознакою реальної групи є також самоідентифікація з певною спільнотою і сприйняття групи як якісно визначеної цілісності іншими.

І наостанок важливі ознаки соціальної групи полягають у спільному відстоюванні інтересів представниками групи, створенні самостійних організаційних структур.

**Соціальний інститут** – це стійка, організована форма діяльності груп, спільностей людей, соціальних верств, форма закріплення і способ здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує функціонування суспільних відносин. Соціальні інститути виникають у процесі суспільного розподілу праці і суспільних відносин у межах соціальної організації суспільства. Їх діяльність може бути охарактеризована з зовнішнього та внутрішнього боку. Зовнішня складова соціального інституту — це сукупність осіб, установ, які володіють певними матеріальними засобами і здійснюють конкретну соціальну функцію. Змістовна, внутрішня, сторона діяльності соціальних інститутів - певний набір стандартів поведінки конкретних осіб в конкретній ситуації. Кожний соціальний інститут характеризується наявністю мети діяльності, конкретними функціями, що забезпечують її досягнення, набором соціальних позицій та ролей, типових для певного соціального інституту, а також системою санкцій.

Інституціоналізовані соціальні зв'язки бувають формальні і неформальні.

**Формальні соціальні інститути** мають загальну ознаку — взаємодія між суб'єктами здійснюється на основі формально обумовлених правил, законів, регламентів, положень і т. п. Прикладом формального соціального інституту може бути суд.

**Неформальні соціальні інститути** хоча і регламентуються в соціальних діях, зв'язках, але не оформлені законом. Неформальні соціальні інститути ґрунтуються на особистих зв'язках, взаємних симпатіях, безпосередньому спілкуванні. Прикладом неформального соціального інституту може бути колектив знахарів, незареєстрована політична партія чи такі відносини як дружба.

Кожний соціальний інститут має свою структуру, яка включає:

1. Соціальні норми, правила, які уособлюються у вимогах, статутах, інструкціях, законах.
2. Наявність спеціалізованих установ, закладів (наприклад, тюрма, церква як будівля).
3. Спеціалізований професійний суб'єкт соціального інституту (наприклад, в політичних інститутах — чиновники).
4. Здійснення соціального контролю, яке відбувається через санкції.

За типом вирішуваних завдань соціальні інститути можна поділити на: **економічні**, що займаються виробництвом і розподілом матеріальних благ, організацією праці і т. ін. (власність); **політичні**, пов'язані із здійсненням функцій влади (влада, уряд, держава); **правові**, що слідкують за дотриманням соціальних норм (поліція, прокуратура); **родинні інститути** (сім'я, шлюб); **культурні інститути**, що пов'язані з релігійними звичаями, з науковою і художньою творчістю; організують відношення людей до релігії, культури та ін. (церква, мистецтво); **охорони здоров'я, військові**.

Основними функціями соціальних інститутів є: організаційна, регулятивно-управлінська, культурно-виховна, контрольна.

#### 4. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність.

У суспільстві завжди існує велика кількість соціальних груп, які об'єктивно різняться за своїм становищем у системі соціальних зв'язків, тобто завжди існує соціальна нерівність. Тому утопічними є ідеї та плани побудови суспільства повної соціальної рівності. Проте рівні і форми соціальної нерівності можуть бути різними.

**Соціальна стратифікація** (лат. Stratum-шар) - поділ суспільства на вертикально розташовані соціальні групи і верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освіту тощо. Соціальна стратифікація означає як сам процес, що безперервно триває в суспільстві, так і його результат.

У соціології існують різні методологічні підходи до вирішення питань про суть, витоки і перспективи розвитку соціальної стратифікації: **функціональний, конфліктний та еволюційний**.

**Функціональний підхід** (представники Т. Парсонс, К. Девіс, У. Мур) розглядає стратифікацію як необхідне, неминуче та універсальне явище, пов'язане з природною різноманітністю функцій, соціальних ролей. Суспільству необхідні лікарі, юристи, інженери, управлінці та дрібні службовці, водії міського транспорту й двірники тощо. Ієрархія функцій визначає ієрархію соціальних груп. Винагорода здійснюється у відповідності з роллю, тому є справедливою. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства.

Проте функціональний підхід не може пояснити дисфункції, коли окремі ролі винагороджуються аж ніяк не пропорційно їхній питомій вазі, значущості для суспільства. Наприклад, винагорода осіб, що обслуговують еліту. Критики функціоналізму підкреслюють, що висновок про корисність ієрархічної побудови суперечить історичним фактам про сутички, конфлікти між

страатами, які призводили до складних ситуацій, вибухів і часом відкидали суспільство назад.

Другим напрямком аналізу соціальної стратифікації можна назвати **конфліктний підхід**, бо він аналізує її з позицій теорії конфлікту. Згідно з цією концепцією соціальна стратифікація не є необхідною і неминучою, вона виникає з боротьби груп, їхнього конфлікту. Її визначають інтереси тих, хто при владі, тому стратифікація несправедлива й утруднює нормальне функціонування суспільства.

Висхідні позиції конфліктного підходу були сформульовані К. Марксом, який пов'язує соціальну нерівність з різним становищем груп людей в системі матеріального виробництва, із відношенням до власності. Панує той, хто володіє засобами виробництва. Вся історія суспільства — це історія боротьби класів. За К. Марксом, з розвитком суспільства зростає соціальна напруга, багатства накопичуються в руках небагатьох, розвивається конфлікт, який завершується вибухом, ліквідацією експлуатації.

Критики марксистської концепції виступили проти абсолютизації критерію відношення до власності та спрощеного уявлення про соціальну структуру як взаємодію двох класів.

В основі соціальної нерівності, за Вебером, лежать не лише володіння власністю й рівень доходів, хоча це дуже суттєво, а й нерівність статусів, які дають змогу виконувати ту чи іншу соціальну роль та забезпечують можливість досягнення певного становища, а також рівень володіння реальною владою, зокрема, належність до тих чи інших політичних сил.

Ідея багатомірної стратифікації набуває розвитку у П. Сорокіна, який виділяє три основні форми стратифікації і, відповідно, три види критеріїв: економічні, політичні та професійні. Всі вони тісно пов'язані між собою. Люди, які належать до вищих верств у якомусь одному відношенні, як правило, належать до тих самих верств і за іншими параметрами. Представники вищих економічних верств належать одночасно й до вищих політичних і т. ін. Проте існує й багато винятків з цього правила, форми не співпадають.

У 70 — 80-х роках набула розповсюдження тенденція синтезу функціонального та конфліктного підходів. Найбільш повного виразу вона дістала в роботах американських вчених Герхарда і Джін Ленскі, які сформулювали **еволюційний підхід** до аналізу соціальної стратифікації. Вони розробили модель соціально-культурної еволюції суспільства й показали, що стратифікація не завжди була необхідною та корисною. У зв'язку з цим винагорода буває і справедливою, і несправедливою, а стратифікація може

сприяти або утруднювати розвиток, залежно від конкретно-історичних умов і ситуацій.

Суспільство не тільки допускає ієрархію статусного становища груп, окремих індивідів, що до них належать, але й сприймає її як джерело, імпульс для свого розвитку. Соціальна стратифікація вказує на нерівність у суспільстві, його поділ за певними критеріями чи їх сукупністю на стійкі групи, які мають неоднаковий вплив на суспільне життя. Якщо соціальна нерівність потрібна для раціоналізації суспільного устрою, то проблемою залишається вибір критерію нерівності.

Найчастіше для загального уявлення про соціальну ієрархію суспільства достатньо поділити громадян будь-якого суспільства відповідно до таких основних критеріїв нерівності: дохід, освіта, влада і престиж.

**Дохід** вимірюється в грошах, які одержує окремий індивід (індивідуальний дохід) або сім'я (сімейний дохід) протягом певного періоду часу, скажімо, одного місяця або року.

**Освіта** вимірюється кількістю років навчання.

**Влада** вимірюється кількістю людей, на яких розповсюджується прийняте Вами рішення. Влада – можливість нав'язувати свою волю або рішення іншим людям незалежно від їх волі.

**Престиж** – повага статусу, яка склалася в громадській думці.

Належність до тієї чи іншої страти вимірюється не тільки цими об'єктивними показниками, а і суб'єктивними – відчуттям причетності до даної групи, ідентифікації з нею, що і пришвидшує механізм соціального відтворення.

Із історії відомо кілька основних типів стратифікації: рабство, касты, стани та класи.

**Рабство.** Воно було граничною формою нерівності, за якої одні люди володіли іншими. Щоправда, рабство було неоднорідним залежно від періоду чи культури: в одному випадку раб перебував поза законом (класична форма рабства), в іншому – йому відводилася роль слуги чи солдата.

**Каста** – це соціальна група, членством у котрій людина зобов'язана виключно своїм народженням. Член касты не може перейти із власної касты в іншу, і це положення закріплене індуською релігією. Поширені вони переважно в Індії, де налічується 4 основні касты (брахмани – священики, кшатрії – воїни, вайшеї-купці, шудри – робітники та селяни) та 5 тис. неосновних каст та підкаст.

**Стани.** Властиві вони європейському феодализмові. Це соціальні групи, які володіли закріпленими звичаями або юридичним законом правами та обов'язками, котрі передавалися через спадщину.

До найвищого стану належали аристократи і вельможі. До нижчого – духівництво, наділене значними привілеями. До третього стану – вільні селяни, чиновники не дворянського походження, купці й ремісники.

Слід зазначити, що права та обов'язки кожної форми стратифікаційного типу дуже строго визначалися законами чи релігійною доктриною. Соціальні бар'єри були між ними досить жорсткими, тому перші три історичних типи стратифікацій характеризують закриті суспільства, у яких соціальне приміщення із нижчих страт у вищі повністю заборонялося або ж суттєво обмежувалося.

**Класи.** В.І.Ленін визначав, що класи – великі соціальні спільності людей, що розрізняються за їх місцем в системі суспільного виробництва, відносинами до власності на засоби виробництва, роллю у суспільній організації праці та ін.

Сучасні дослідники (французький соціальний філософ П'єр Бурдьє) при розгляді цього питання беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності й доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація).

Класи не детерміновані віросповіданням або законом; належність до класу не є спадковою. Це – відкритий тип стратифікації, а класові межі не настільки суворі. Тому соціальне переміщення за класовою ознакою – звичайне явище, оскільки належність до класу пов'язана з професією, матеріальним рівнем, майновим цензом індивіда та ін.

У західному індустріальному суспільстві розрізняють, як правило, три класи: «вищий», «середній» і «нижчий».

**Вищий клас.** До нього зараховують роботодавців, керівників, топ-менеджерів, усіх, хто володіє виробничими потужностями чи контролює їх, має високий майновий ценз (багатство).

**Середній клас.** Цей феномен сформувався в індустріальному суспільстві, розвинувся в постіндустріальному, його ідентифікують за різними критеріями: - займає проміжну позицію між верхами і низами суспільства; порівняно високо забезпечена частина суспільства, що володіє власністю, економічною незалежністю, свободою вибору сфери діяльності; зосереджує у своїх рядах



найдіяльніші кадри суспільства. Середні верстви сучасного західного суспільства становлять приблизно 80 %.

**Нижчий клас.** До нього належать малокваліфіковані робітники, особи без професійної кваліфікації (так звані „сині комірці”).

**Соціальна мобільність** – це процес руху індивідів між ієрархічно організованими елементами соціальної структури. Поняття соціальної мобільності увів у соціологічний обіг П. Сорокін у 1927 р.

П.Сорокін визначає соціальну мобільність як будь-який перехід індивіда або соціального об'єкта, тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, із однієї соціальної позиції в іншу.

Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна і вертикальна.

Під **горизонтальною соціальною мобільністю**, або переміщенням, розуміють перехід індивіда або соціального об'єкта із однієї соціальної групи в іншу, що знаходиться на тому ж рівні.

Переміщення деякого індивіда з баптистської в методистську релігійну групу, з одного громадянства в інше, із однієї сім'ї (як чоловіка, так і жінки) в іншу при розлученні або повторному шлюбі, з однієї фабрики на іншу, при збереженні при цьому свого професійного статусу, - все це приклади горизонтальної соціальної мобільності.

Під **вертикальною соціальною мобільністю** розуміють ті відносини, які виникають при переміщенні індивіда або соціального об'єкта з одного соціального пласта в інший. В залежності від напрямку переміщення існує два типи вертикальної мобільності: висхідна і низхідна, тобто соціальний підйом і соціальний спуск. Висхідні течії існують в двох основних формах: проникнення індивіда з нижчого пласта в існуючий більш високий пласт; або створення такими індивідами нової групи і проникнення всієї групи у вищий пласт на рівень з вже існуючими групами цього пласта. Відповідно і низхідні течії також мають дві форми: перша полягає в падінні індивіда з більш високої соціальної позиції на більш низьку, не порушуючи при цьому вихідної групи, до якої він належав раніше; інша форма проявляється в деградації соціальної групи в цілому, в зниженні її рангу на фоні інших груп або в порушенні її соціальної єдності.

Соціологи розрізняють також мобільність між поколіннями і мобільність в межах одного покоління. Між поколіннями мобільність обумовлює зміну власної соціальної позиції порівняно із соціальною позицією батьків (син робітника стає викладачем).

Внутрішньопоколінна мобільність має місце тоді, коли особа протягом власного життя кілька разів змінює соціальні позиції (робітник – інженер – директор заводу).

Дані про соціальну мобільність деякою мірою дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства - його демократичність. При цьому існує закономірність: чим вищий соціальний клас (страта), тим важче в нього проникнути.

Соціальна мобільність та соціальна стратифікація невіддільно пов'язані явища; тільки стратифікація – це стан суспільства на даний момент (ніби «фотографія суспільства»), а мобільність – це механізм зміни цього стану («кіно про зміни в суспільстві»).

## **5. Соціально-класові утворення та поляризація сучасного українського суспільства.**

Соціально-класова структура сучасного українського суспільства є досить строкатою, без завершених чітких контурів. Для розуміння її особливостей варто проаналізувати впливи радянського суспільства та стрімкі перетворення соціуму, що відбувалися у 90-х роках 20 ст.

Перебування України у складі СРСР посприяло соціальній диференціації та поляризації суспільства, що проживало на її теренах. Верхівку вищого класу складали найвищі верстви партійної, державної та господарської бюрократії (номенклатури). В умовах загальної державної власності вони були розпорядниками більшої частини суспільного надбання. Частка їхнього багатства визначалася не рівнем заробітної плати, а чималим переліком здобутих безкоштовно або за символічну платню матеріальних і соціальних вигод, недосяжних для інших груп. Їм і належала вся повнота політичної влади.

Вищому класу протистояв нижчий, який охоплював більшу частину населення (робітників, колгоспників, групи інтелігенції). Для всіх соціальних груп, що входили до цього класу, була характерною не лише відсутність власності, а й відстороненість від володіння матеріальними і соціальними благами й можливості розпоряджатися ними, обмеженість соціально-політичних прав. Нижчу верству цього класу складала люмпенізована частина населення.

Спільність становища всіх представників нижчого класу по відношенню до вищого не виключала його складної внутрішньої соціальної диференціації.

Робітники поділялися як мінімум на п'ять категорій де найвищу сходинку займали наладчики та інструментальники, а найнижчу робітники некваліфікованої праці. В цілому робітничий клас у промисловій сфері був досить освіченим, соціально зрілим і займав в УРСР 61 % працюючих. Водночас, у зв'язку з зрівняльними тенденціями розподілу, використанні значної кількості робітників на некваліфікованих роботах, що не відповідали їхнім інтересам та через усвідомлення неефективного характеру керування підприємствами й суспільством, зростала соціальна напруга серед робітників.

До нижчого класу належала й більша частина інтелігенції (верстви найбільш низькооплачувані і соціально не захищені). Це інженерно-технічні працівники, рядові працівники НДІ, педагогічних, медичних закладів. Інтелігенція також мала досить складну структуру.

До середнього класу, який посідав проміжне місце між вищим і нижчим, належало багато різних верств. Привілейовану його верству складали представники середньої ланки бюрократії, зокрема, керівники середніх за розмірами й значенням підприємств, організацій, структурних ланок апарату. Цей управлінський персонал мав певний доступ до порядкування знаряддями і засобами виробництва, суспільного багатства, разом з тим він був повністю підпорядкований вищестоящим ланкам. До середніх верств належали: офіцерський склад армії, ідеологічні працівники різних рангів і видів, особи "вільних професій", верхівка культурно-просвітницької, педагогічної інтелігенції, особлива привілейована верства персоналу, яка обслуговувала номенклатуру. Рівень добробуту середніх верств був вищим, ніж представників нижчого класу, і залежав у кінцевому підсумку від вищої номенклатури.

Соціальна мобільність мала суттєві обмеження, особливо коли це стосувалося переходу до вищої партійної еліти. Каналами переміщення у вищий клас були перехід на роботу в партійний, державний апарат, у керівні органи партійних, комсомольських, профспілкових організацій, закінчення спеціальних партійних вищих навчальних закладів (Вищої партійної школи, Вищої комсомольської, профспілкової шкіл. Академії суспільних наук), елітарних вузів (наприклад, Інституту міжнародних відносин).

У 90-х рр. 20 ст. відбулися докорінні зміни в суспільстві, з'явилися нові джерела переміщення, формування соціальних верств. Однак в умовах економічної кризи, через соціальну незахищеність та радянську свідомість значної частини громадян, зубожіння охопило більшу частину населення. За даними Міністерства соціального захисту, на початку 1992 р. в Україні за

межею бідності опинилося 80% населення. Зростання цін у 1993 р. невиплата зарплати, безробіття поставили практично всіх представників і нижчого, і середнього класів на межу виживання. Особливо різко погіршилося становище працівників висококваліфікованої розумової та фізичної праці. Різко знизилися статус та життєвий рівень офіцерського корпусу армії. З порівняно забезпеченої й престижної соціальної групи вона перетворилася на групу гостро нужденну, не забезпечену житлом та роботою.

Розгул ринкової стихії призвів до збільшення кількості люмпенів (волоцюг, жебраків, кримінальних елементів). У зв'язку з розвитком різних форм власності з'являється багато нових середніх верств. Це вуличні торговці, продавці комерційних магазинів, кіосків, кооператори, орендарі, фермери, маклери, брокери.

Інтелігенція, яка в розвинутих країнах Заходу складає значну частину середнього класу, була не в змозі сприяти сталості суспільства і реально виявилася відкинутою до нижчого класу.

У зв'язку із зубожінням переважної частини населення й швидким збагаченням певних верств нижчий та вищий класи зростали швидше за середній, поглиблюючи поляризацію суспільства, його нестабільність.

Виникла крупна буржуазія: підприємці, комерсанти, банкіри, що поповнили вищий клас. Джерелом нової буржуазії була, перш за все, номенклатура, яка почала переходити з управлінського апарату в бізнес, спираючись на матеріальну базу партії, держави, сформовані господарські зв'язки та колишні привілеї. Джерелом буржуазії стали також суб'єкти тіньової економіки та дрібні бізнесмени, посередники, що швидко збагачувалися у тогочасних умовах, інтелігенція, особливо технічна, працівники НДІ, що перейшли у сферу комерції. Інтереси більшості буржуазії зосередилися на торгівлі та посередницьких операціях.

Стан і динаміка соціальної структури сучасного українського суспільства

значною мірою зумовлюється попереднім характером суспільних відносин. Сьогодні водночас із попередніми джерелами структурування формуються й нові механізми, зумовлені введенням приватної власності, капіталізацією господарських відносин, урбанізацією, перебудовою комунікацій, зростанням національної свідомості тощо. Вони призвели до виникнення груп підприємців, фермерів, великих, середніх і дрібних власників, висококваліфікованих менеджерів, урізноманітнення етнокультурних груп і стилів життя, які не зводяться до традиційних класових характеристик. Разом

із тим основний масив зайнятого населення становлять представники масових професій, які пов'язані із традиційними галузями економіки й утворюють ієрархію соціально-професійних груп, які подібні за родом занять, майновим становищем, обсягом прав, обмеженим рамками трудових контрактів, і поділяють неринкові цінності в економіці та соціальній сфері.

Україна, на жаль, із запізненням вступає в постіндустріальну стадію.

У ході модернізації техніко-технологічної і соціальної структур українського суспільства відбувається згортання багатьох виробництв і галузей, а це призводить до вивільнення тих груп зайнятого населення, чий рівень професійно-кваліфікаційної підготовки застарів, зумовлює зростання загального і структурного безробіття, зниження рівня охоплених модернізацією верств і необхідність розроблення адекватних заходів щодо соціального захисту їх, які передбачають не лише виплату матеріальної допомоги, а й допомогу у перенавчанні, пошуку роботи і трудовій адаптації.

Нагальна необхідність здійснення модернізації потребує появи нових соціально-професійних груп, що беруть активну участь в модернізації і мають зацікавленість у цьому процесі як такому джерелі, що підтримує інтелектуальний рівень і рівень матеріального добробуту (підприємців, менеджерів, фахівців і робітників високої кваліфікації). Ідеться про активне формування середнього класу, складовими якого є висококваліфіковані та високомотивовані професіонали і який постає гарантом стабільності суспільства й агентом науково-технічного і соціального прогресу.

Найважливіші зміни полягають у тому, що реально здійснювані соціально-економічні, політичні перетворення породили нові соціальні механізми перерозподілу ресурсів і статусів, форми соціальної стратифікації. З одного боку, відмова від скасування заборон на господарську ініціативу, зростання міст, структурна перебудова економіки, зміцнення ринкового укладу господарювання, а також низки інших аналогічної дії чинників, сприяють посиленню відкритої соціальної мобільності, поширенню й укоріненню ліберально-демократичних цінностей у суспільстві; а з другого, – вплив інтересів груп з низьким прибутком, у тому числі людей фізичної праці, частини управлінського апарату, пенсіонерів та ін., посилює вимоги соціальної справедливості й рівності, зміцнення порядку і посилення державного патерналізму.

Демонтаж старої соціальної структури, її інститутів, класово-групової ієрархії і нормативно-ціннісної системи дістає своє емпіричне вираження у маргіналізації українського суспільства. Ринкова стихія призвела до

збільшення кількості люмпенів (волоцюг, жебраків, бродяг, кримінальних елементів, наркоманів, алкоголіків та ін.). Анексія Росією Криму і військове протистояння на Донбасі призвели до появи 1,7 млн. переміщених осіб усередині країни і більш як 1,3 млн. людей, котрі шукають прихисток в інших країнах.

В цілому соціальна структура українського суспільства характеризується соціальною нестабільністю як на рівні процесів, що відбуваються всередині соціальних груп і між ними, так і на рівні самоусвідомлення особистістю свого місця й ролі в системі соціальної ієрархії. Йде активний процес «розмивання» традиційних груп населення, відбувається становлення нових видів міжгрупової інтеграції за формами власності, прибутками, включенням у владні структури, соціальної самоідентифікації. Зміст соціально-політичних відносин став значною мірою залежати і від наявності економічних класів, які різняться за ступенем прибутків людей, що належать до них. Використовуючи методи західних учених, деякі дослідники вважають, що в нашому суспільстві сьогодні до вищого класу можна віднести 2–3% загальної чисельності населення, середнього – 10–12%, нижчого – 80% і навіть більше.

Сьогодні в Україні поширене й таке явище, як соціальне відторгнення – процес, за якого окремі групи населення або окремі люди внаслідок своєї бідності, відсутності базових знань і можливостей, або в результаті дискримінації не мають можливості повною мірою брати участь у суспільному житті. З-поміж форм і проявів соціального відторгнення в Україні виділяють такі:

- економічні – низькі доходи, обмежені можливості зайнятості, незадовільні житлові умови та обмежена доступність до засобів комунікації;
- культурно-освітні – недоступність освітніх і культурних послуг;
- соціальні – недоступність системи соціального захисту, недоступність медичної допомоги, обмеженість соціальних зв'язків;
- політичні – неможливість реалізації політичних прав і свобод.

Значна частина українців відчуває відчуження від суспільних процесів, свою соціальну незатребуваність. Очевидно, що головною формою соціального відторгнення, котра детермінує інші його форми, є економічна, особливо низькі доходи населення порівняно з доходами громадян країн-сусідів.

Українці за європейськими критеріями живуть у дещо іншому вимірі. Якщо в 2016 р. погодинна оплата праці в Україні становила 34 центи, то у Болгарії – 3,7 євро, в Румунії – 4,4, в Литві – 5,8, у Латвії – 6 євро. Вкрай

низьким є в Україні і розмір мінімальної зарплати, яка від 1 січня 2019 р. становить 4173 грн., або близько 150 євро, тоді як у затисненій у лещата «жорсткою економією» Греції цей показник дорівнює 683 євро.

Бідність спонукає тисячі українців до трудової міграції, зменшуючи тим самим чисельність працездатного і кваліфікованого населення, знижуючи зростання ВВП і можливості підвищення і вирівнювання доходів жителів. Тимчасова трудова міграція поступово трансформується в еміграцію з переселенням сімей і дітей до західних країн, поглиблюючи демографічну кризу.

Отже, якщо в країнах Заходу превалюючим є процес інтеграції соціальної структури (розмиваються відмінності щодо ролі в суспільній організації праці, змінюється соціальний і професійно-кваліфікаційний рівень працівників, відбувається зміцнення становища середніх верств), то в Україні поряд із процесами інтеграції, що виникають об'єктивно під впливом суспільного поділу праці, науково-технологічного прогресу, спостерігається поглиблення диференціації і навіть поляризації соціальних груп, вимивання середніх прошарків, посилення соціальної напруженості в соціально-класовому, соціально-етнічному і в соціально-демографічному вимірах. Створення «ефективного власника» та «ефективної економіки», як у США, і «соціально зорієнтованої економіки» та «соціальної держави», як у Європі, не відбулося. У соціальній структурі сучасного українського суспільства більше ознак структури конфліктологічного типу, аніж функціонального. Стереотип «локалізму» породжує фрагментарність масової свідомості, яка формує український соціум не як суспільство, а як «соціум страт».